

De lange schaduw van de duivel



DE LANGE
SCHADUW
VAN DE
DUIVEL

RAOUL BAUER

ONDER REDACTIE VAN
Dominique en Mikaël Bauer

STERCK & DE VREESE

Voor mijn oud-studenten

© 2023 Raoul Bauer | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp en boekverzorging Sander Pinkse

ISBN 978 94 6471 113 4

NUR 694

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

VOORWOORD. In memoriam Raoul Bauer (1944–2022) 9

Inleiding. Een breed panorama in tijd en ruimte 17

Middeleeuwse verhalen over de duivel. Er was eens... 17

Bestaat de duivel? De historische relevantie van een vraag 24

Moderniteit als de grootste verdwijntruc van de duivel 28

Afgelegen plaatsen, Mongoolse horden en jezuïeten in Japan 32

De duivel in de westerse traditie. Dit boek in vogelvlucht 35

Noot over de kaderteksten 39

KADERTEKST 1 *Vox in Rama* 41

KADERTEKST 2 *De zwarte mis* 46

KADERTEKST 3 *Het speelhol van de duivel* 50

I De duivel? Nooit weggeweest 53

Toen de aarde beefde in Lissabon 53

Va-t'en Satan! De metaforische duivel en het cataclysmen als
modern kwaad 54

De onttovering voorbij. De vele levens van de duivel in de
hedendaagse cultuur 59

Zoveel tijden, zoveel duivels 61

KADERTEKST 4 *De tocht van Tondalus in het hiernamaals* 65

KADERTEKST 5 *Ridder Owein in het vagevuur van Sint-Patrick* 71

KADERTEKST 6 *Een beschrijving van het vagevuur in de vijftiende eeuw* 77

II De duivel sluipt de geschiedenis binnen. Het boek Job 81

Van de moderniteit naar de mist der tijden 81

Een wrede weddenschap 84

De reactie van God en de afwezigheid van de duivel 87

De dualiteit van goed en kwaad 89

Het andere in God 91

KADERTEKST 7 *Het boek Job, uit de Hebreeuwse Bijbel* 95

III Een gevallen engel 99

Een engel werd een duivel. Een eschatologische val 99

Satan en 'diabolos' 102

Christus en Satan 105

De wieg van de duivel 107

Wellustige reuzen 108

Hoogmoed en jaloezie 110

KADERTEKST 8 *Bileam, zijn sprekende ezelin en 'een engel van God'* 115

KADERTEKST 9 *Adam en Eva na de zondeval* 117

IV De vrijheid heeft haar duivelse prijs 121

De zondeval en de slang in de kosmologische verbeelding van het vroege christendom 121

Een boodschap van morele verantwoordelijkheid 124

De bekoring in de woestijn en de rol van Christus 127

De grootinquisiteur en Ivan Karamazovs duivel 128

KADERTEKST 10 *De grootinquisiteur* 135

KADERTEKST 11 *De duivel. De nachtmerrie van Ivan Fjodorovitsj* 138

V En toen werd God mens 141

J'en duit! Een twijfelende Adam en een 'kunstig gemaakte slang' 141

De duivel overspeelt zijn hand 143

De duivel op de loer in de narthex 149

De duivel geketend in de hel 154

KADERTEKST 12 *Het mysteriespel van Adam* 158

VI De microkosmos van het klooster. Over introspectie en verborgen gedachten 161

Kloosters belaagd door duivels en demonen 161

Petrus Venerabilis en zijn *De miraculis* 163

Het regent duivels in Schöntal. Abt Richalm en het *Liber revelationum* 170

KADERTEKST 13 *Petrus Venerabilis over de duivel* 174

KADERTEKST 14 *Het regent duivels* 181

VII Apocalypse Now. De eindstrijd tussen God en duivel 183

Op weg naar een nieuw paradigma 183

Over de heksensabbat en een Luciferbijeenkomst. Ware fictie? 186

Een nieuwe relatie tussen hemel en wereld 188

De bakens van een veranderend duivelbeeld 192

De Apocalyps gebeurt nu. De hyperbolische duivel van het satanisme 195

En toch blijft de duivel verstopt... 197

KADERTEKST 15 *Over de eed aan de duivel en het verslinden van kinderen* 199

EPILOOG. De vervelling van de duivel 203

Bibliografie 207

Dankwoord 219

Over de redacteuren 220

Noten 221

Namenregister 237

*‘Midden een glooiend landschap ligt de heuvel van Vézelay,
in een rustige majesteit’*

Raoul Bauer, *Vézelay. Een verhaal van vrijheid en macht*, 15

VOORWOORD

In memoriam Raoul Bauer

(1944–2022)

Ergens aan het eind van de jaren '70 van de vorige eeuw reed een Belgisch gezin door Bourgondië, op weg van de Provence naar huis. Op hun tocht door het natuurpark van de Morvan passeerden ze een bord met het opschrift '*colline éternelle*'. Die woorden verwezen naar Vézelay, een rustig, verweerd dorpje dat gedrapeerd ligt op een rijzige heuvel tussen uitgestrekte bossen en velden in de vallei van de Cure. Op de top troont de imposante Maria-Magdalenabasiliek. Nieuwsgierig namen ze de afslag naar die 'eeuwige heuvel'.

Nergens in Frankrijk zijn verwerking en schoonheid zo met elkaar verweven als in Bourgondië. Voor mijn vader was de naam Vézelay echter aanvankelijk niet meer dan een verre herinnering aan een saaie les architectuurgeschiedenis uit zijn studententijd. De basiliek was de zoveelste kerk op een van de talloze dia's die snel voorbijflitsten en niet echt bijbleven. Hij had dus eerst niet zoveel zin om de heuvel op te rijden. Maar hij deed het toch, aangespoord door mijn moeder, die als kunsthistorica wel heel graag deze iconische plaats wilde bezoeken. Ooit was Vézelay immers een belangrijke, rijke middeleeuwse pelgrimsplaats. Later zakten echter het dorp, het klooster en de basiliek, en eigenlijk de hele streek, weg in de anonimiteit en in diepe armoede. Veel later, in 1840 en de daaropvolgende jaren, zouden de schrijver Prosper Mérimée, die inspecteur général des monuments historiques was, en de piepjonge architect Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc de basiliek op het nippertje redden van een zekere ondergang. In de twaalfde eeuw was Vézelay bovendien ook de plaats waar de grote bezieler van de nog jonge cisterciënzerorde, Bernardus van Clairvaux, vol vuur en ongetwijfeld heel meeslepend en fanatiek had opgeroepen



tot de Tweede Kruistocht. Dat gebeurde op 31 maart 1146, in het bijzijn van de Franse koning. Het was ten slotte ook een plaats waarvan de geschiedenis nauw verweven was met die van het grote Cluny en haar legendarische abten.

Een ‘omweg’ naar Vézelay loont dus echt de moeite. Trouwens, ook toen al was mijn vader enorm gefascineerd door de middeleeuwse wereld. Vooral de elfde en de eerste helft van de twaalfde eeuw trokken zijn aandacht, met haar bijzondere renaissance en met iconische figuren als Bernardus van Clairvaux, denkers als Anselmus van Canterbury en Petrus Abelardus, en Petrus Venerabilis, de laatste grote abt van Cluny. In dit boek bezoekt hij ze ook allemaal opnieuw, bijna als oude vrienden.

Voor mijn vader werd dit bezoek aan de Marie-Magdalenabasiliek een echte openbaring en het onverwachte begin van heel veel dingen. Heel wat studiewerk volgde, dat resulteerde in talloze publicaties en lezingen in Vlaanderen en Nederland. In zijn zoektocht focuste hij zich vooral op het prachtige beeldhouwwerk van het timpaan in de narthex. Ook de hedendaagse onderzoekers zijn nog steeds heel lyrisch over dit stukje sublieme Romaanse schoonheid, net zoals mijn vader toen. De betekenis van dit unieke timpaan, de ruimte van het kerkgebouw en zijn geschiedenis confronteerden hem met een thematiek die hem sindsdien niet meer heeft losgelaten. De problematiek van de vrijheid, van creativiteit, cultuur en omgaan met macht in de middeleeuwse gedachtenwereld, het boeide hem mateloos. Die wereld was trouwens niet alleen een wereld van teksten, maar ook van architectuur en kunst.

In dit boek over de duivel keert hij nog eens nadrukkelijk terug naar deze thematiek, en ook even naar Vézelay en het timpaan. Met de duivel ontmoeten we immers een figuur die gedurende de hele Europese geschiedenis als geen ander de menselijke vrijheid om te kiezen, te weten en te willen testte. Het boek dat mijn vader schreef over Vézelay, droeg niet toevallig de titel *Vézelay. Een verhaal van vrijheid en macht* (1987, herdruk 1997). Het bracht hem ook een levenslange fascinatie bij voor de twaalfde-eeuwse renaissance. Die interesse had al voor zijn boek over Vézelay een plaats gekregen in *De geniale mislukking van de middeleeuwen* (1985), dat zeven keer werd herdrukt. Hij wijdde ook een stuk historische fictie aan Petrus Venerabilis, in *In het teken van*

verzoening. *Brief van Petrus Venerabilis, abt van Cluny, een tijdgenoot uit de twaalfde eeuw* (1991, herdruk 2002). Mijn vader heeft altijd een bijzondere bewondering gehad voor de manier waarop abt Petrus Venerabilis de doodzieke en verstoten Petrus Abelardus opving en deze wonderlijke en briljante man een plaats gaf in Cluny. Noch de paus, noch de toorn van Bernardus van Clairvaux, die Abelardus onderuit had gehaald, konden hier iemand raken. In 2009 wijdde mijn vader opnieuw een boek aan de cultuurhistorische zeggingskracht van het kerkgebouw in de middeleeuwse cultuur: *De ontvoering van God. De betekenis van de gotische kerkarchitectuur*. Zijn werkveld was ondertussen ook uitgebreid naar *De Lage landen. Een geschiedenis in de spiegel van Europa* (1994), waarvoor hij in 1996 de prestigieuze Hertog van Arenbergprijs kreeg, alsook de interprovinciale prijs voor letterkunde. In de jaren daarop schreef hij ook *Tussen ramspoed en vernieuwing. Een Europese cultuurgeschiedenis van de veertiende en de vijftiende eeuw* (2004), *Karel de Grote. Een keizer op de grens tussen twee werelden* (2013, herdruk 2019), *Clovis. In de schaduw van twee vrouwen* (2016) en *Nooit meer blaffen naar de maan. Religie, magie en wetenschap in de vroege middeleeuwen* (2019).

De studie van de menselijke creativiteit en de keuze en de kracht om cultuur te maken, gezien de ogen van mensen van vlees en bloed, was een perspectief dat mijn vader had leren kennen dankzij zijn doctoraat, dat gewijd was aan het denken van de Engelse historicus Arnold J. Toynbee (1889–1975), getiteld *De historisch-filosofische betekenis van Arnold J. Toynbee's A Study of History. Een onderzoek naar zijn empirisme* (1982). Aan de attente Toynbee dacht mijn vader met genegenheid terug, al hebben ze elkaar maar kort gekend. Voor zijn onderzoek brachten we trouwens een zomervakantie door in Oxford. Mijn vader benutte zijn dagen in Balliol College, terwijl wij daar vakantie vierden. Ook brachten we een bezoek aan de zussen van Toynbee, Margareth en Jocelyn, twee erudiete dames die met veel interesse mijn vaders werk volgden. Wat keek hij graag vol dankbaarheid terug naar de vele ontmoetingen met mensen op zijn pad, en met diegenen die hem intellectueel hadden gevormd. Zo was er Pieter Jan Bouman (1902–1977), van wie hij veel had geleerd en wiens ontzettend mooie brieven hij is blijven koesteren. Nog in 2020 wijdde hij een stuk aan de auteur van

Een handvol mensen in De Uil van Minerva. Bouman, wiens gezondheid het liet afweten, kon midden jaren '70 spijtig genoeg niet optreden als promotor van het Toynbee-doctoraat. Uiteindelijk werd dat de flamboyante Hermann Walther von der Dunk (1928–2018). Al zijn ze het nooit eens geworden over Toynbee, ze zijn wel altijd goede vrienden gebleven. 'Ach, we hoeven het niet altijd eens te zijn.' Dat waren de woorden van Hermann. Hij was een rasverteller en een taalkunstenaar vol humor. Zijn bezoeken aan Puurs bij mijn ouders, samen met zijn vrouw Gooitje, waren onvergetelijk. En dan was er zijn *compagnon de route* aan het toenmalige Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas, de filosoof Jacques De Visscher. In 1981 namen ze samen het *Tijdschrift voor diplomatie* over (tot eind 1982), en later, in 1984, begonnen ze met *De Uil van Minerva*, een uniek Nederlandstalig academisch tijdschrift dat vandaag in goede handen wordt voorgezet door de jongere generatie. Ze deelden ook een diepe fascinatie voor film, en in 1978 gaf mijn vader zijn boek *Kleio tot leven gebracht. Levende geschiedenis in de films van Federico Fellini*, uit. Al zagen ze elkaar niet meer zoveel na hun emeritaat, ze verloren elkaar toch niet uit het oog. Enkele maanden voor zijn overlijden, schreef mijn vader nog aan Jacques dat hij hem op de voet wilde volgen. Jacques schreef een bijzonder mooi *In memoriam* voor hem in *De Uil van Minerva*.

Zelfs te midden van al zijn zorgen was hij namelijk oprecht geïnteresseerd in het werk van anderen, of dat nu leeftijdsgenoten waren of veel jongere mensen. Die jongere mensen waren in de eerste plaats zijn studenten. Als mijn vader dit boek nog aan iemand had kunnen opdragen, dan was het wellicht aan hen geweest. Dat doen we nu in zijn plaats. Met velen ervan had hij nog contact, en hij zag hen soms als hij ergens een lezing ging geven. En af en toe was er een bericht van iemand die Vézelay had bezocht. Toen hij overleed, stuurden ze ons stuk voor stuk mooie, pakkende berichten over wat hij had betekend voor hen, hoe ze met nieuwe ogen naar architectuur, film of geschiedenis hadden leren kijken, en hoe belangrijk dat was gebleken. Het had hem zeker met trots vervuld. Hij vond lesgeven en onderwijs ontzettend belangrijk en fundamenteel. In 1999 richtte mijn vader, samen met collega's van de Faculteit Letteren van de KU Leuven en in samenwerking met de Real Software Group, het Maerlant-centrum op, waarin de nog prille

digitalisering, het geschiedonderwijs en het toegankelijk maken van visueel, tekstueel en architecturaal bronnenmateriaal samenkwamen.

Spreeken over geschiedenis voor een ruim en geïnteresseerd publiek was voor hem een passie. Hij hield van al die gesprekken, tijdens lezingen voor het Davidsfonds en andere verenigingen, en zeker ook in de Orde van den Prince, waarvan hij jarenlang enthousiast lid was en waar hij veel vrienden had. Mijn moeder ging steevast mee naar al zijn lezingen. Ze kende sommige van die lezingen haast uit het hoofd!

Tegelijk hoedde hij zich voor al te veel ernst. Zoals er een tijd was voor Augustinus, zo was er ook een tijd om schaterlachend P.G. Wodehouse of Asterix te lezen, tijd voor een goed glas wijn in fijn gezelschap, tijd om uit te kijken naar een volgend warm en ietwat schalks weerzien met zijn goede vriend uit zijn studententijd, Jan Duran, en diens vrouw Magda. Er was graag tijd voor een volgende reis, samen met mijn moeder naar zijn geliefde Gigondas in de Provence en zijn lieve vrienden van de *haut village*, waar hij nu rust. Er zat geen greintje puritanisme in mijn vader.

Die aanwezigheid bij mensen van nu, en het besef van wat echt telde in dit leven, maakte ook deel uit van zijn onverwoestbare optimisme en levenslust. Het is die wijsheid die ons ook heeft gesterkt om dit boek voor hem af te maken. In notities van 2020 die we hebben teruggevonden, ter voorbereiding van zijn boek, greep hij ook terug naar zijn lievelingsroman, Dostojevski's *De broers Karamazov* (1880). Ook Dostojevski krijgt trouwens nog een laatste keer bezoek in dit boek. Hij was er in zekere zin ook bij daar in Vézelay, vele jaren geleden. Het timpaan met de minzame Christus van Pinksteren zonder hellestraffen, deed mijn vader onwillekeurig denken aan de zwijgzame Christus uit de beroemde legende van *De grootinquisiteur* in Dostojevski's roman. Verteld door de tragische Ivan, gaat ook dit verhaal over vrijheid, terwijl er tevens een bijzonder ambigue duivel op het toneel verschijnt... In die notities van 2020 gaat het echter over nog een andere passage, helemaal aan het einde van het boek: de zogenoemde *Toespraak bij de steen* van Aljosja. Die toespraak na de begrafenis van de kleine Iljoesja, schept een moment van samenhang. De tekst drukt niet alleen een vorm van hoop uit te midden van kwaad en lijden. In de roman is deze hoop een essentiële voorwaarde om te kunnen geloven in de men-

selijke vrijheid, de vrijheid die bestaat voor mensen die allemaal samen aan de steen ‘beter zijn geworden dan ze eigenlijk waren’. Voor mijn vader persoonlijk vertolkten die woorden ook een diepe wijsheid over het menselijk bestaan van alledag. Ik wil daarom ook met de woorden van Aljosja over de liefde voor Iljoesja dit *In memoriam* afsluiten:

‘Laten we hem ons leven lang niet vergeten, heren. En al zijn we met nog zulke gewichtige zaken bezig, al valt ons eerbetoon ten deel of zijn we door een groot ongeluk getroffen, toch moeten we nooit vergeten hoe goed we het hier hadden, allemaal samen, verenigd in zo’n mooi en goed gevoel, dat ons (...) misschien beter heeft gemaakt dan we in werkelijkheid waren. (Fjodor M. Dostojevski, De broers Karamazov, 939)

Dominique Bauer

Mikaël Bauer

‘Beste vrienden, wanneer u hoort opscheppen over de vooruitgang van de verlichting, vergeet dan nooit dat ons doen geloven dat hij niet bestaat, de meest geslaagde list van de duivel is.’¹

Baudelaire, ‘Le joueur généreux’, uit *Le Spleen de Paris*, 140

INLEIDING

Een breed panorama in tijd en ruimte

Middeleeuwse verhalen over de duivel. Er was eens...

Geloof jij nog in de duivel? In onze cultuur zou tot ongeveer halverwege de achttiende eeuw het stellen van deze vraag doorgaans een blunder zijn geweest. In de westerse cultuur nam inderdaad eeuwenlang de duivel een belangrijke plaats in. Zoals mensen geloofden in Gods goedheid en in de hemelse zaligheden, bleef men ook beducht voor Satan en zijn demonen met op de achtergrond de gruwel van de hel. In de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd was de tegenstelling tussen de goede God en de bedrieglijke, gevaarlijke duivel heel tastbaar, en deze laatste was een vaak onwelkome, afschrikwekkende, maar ook fascinerende en vaak heel kleurrijk verbeelde gezelschap voor de tijdgenoten.

Intrigerend en boeiend tegelijk is het gegeven dat er zich tussen God en de duivel een soort niemandsland vormde waarbinnen de mens zijn vrije wil kon laten gelden. Hij kon opteren voor God maar ook kiezen voor de verlokkingen van de duivel. Aan de ene kant was er de roep van heiligheid. Aan de andere kant bleef de mens ook maar een mens die werd aangetrokken door wellust, macht, geweld, geld en onmiddellijk gewin in dit leven, terwijl heiligheid een verre droom in een ander leven bleef. De verlokkingen van de duivel waren niet altijd zo sensationeel, en eigenlijk best heel alledaags en herkenbaar: een jongeman die hopeloos verliefd is op een meisje boven zijn stand, een geestelijke die een benoeming misloopt en toch zijn gram wil halen. Men tracht het lot te helpen en doet een beroep op de duivel... Met wat geluk komt de zondaar op tijd tot bezinning en wordt hij met de hulp van de maagd Maria of van een andere heilige gered. Maar soms, en vanaf de latere

middeleeuwen meer en meer, riskeert de ‘zondaar’ te eindigen op de brandstapel.

Enkele voorbeelden ‘uit het leven gegrepen’ illustreren welke verhalen we zoal kunnen terugvinden over de duivel. Een eerste verhaal begint als een sprookje waarin de duivel en de heilige Basilius van Caesarea (329/330–379) centraal staan. Dit verhaal circuleerde al in de vijfde eeuw maar is in de eerste plaats bekend geworden in de versie van de fantasierijke aartsbisschop Hincmar van Reims (ca. 806–882).² Er was eens een rijke burger met een wondermooie dochter en een dienaar. Die dienaar, een ondernemende dolverliefde jongeman, wilde eigenlijk met het meisje trouwen. Zonder dat hij of iemand anders het aanvankelijk beseftte, zat er echter aan zijn verliefdheid een donkere, duivelse kant... Het meisje was immers door haar zeer vrome vader voorbestemd om God te dienen in het klooster. Aanvankelijk leek dit geen probleem, maar de duivel, jaloers op dit ‘goddelijke’ succes, deed bij de jonge dienaar van de rijke man een hevige hartstocht voor het meisje ontbranden. De jongeman wist evenwel dat hij geen kans maakte om zijn geliefde te huwen: het meisje was bestemd voor het klooster en, bovendien, als dienaar was hij geen partij voor de dochter van zijn meester. Ten einde raad zocht hij hulp bij een tovenaar die hem doorstuurde naar zijn meester, de duivel, die dit natuurlijk allemaal had voorzien en goed had uitgekiend.

Nadat de jonge dienaar aan de magiër schriftelijk had moeten beloven dat hij Christus zou verloochenen, schreef de tovenaar een brief aan de duivel waarin hij omstandig uitlegde dat deze jongeman hopeloos verliefd was op de dochter van zijn meester. Om haar te kunnen huwen wilde hij er zich toe verbinden om zijn geloof in Christus op te zeggen en in dienst van de duivel te treden. De dienaar moest nu op een bepaalde nacht op een heidense plaats gaan staan, met deze brief van de tovenaar hoog opgestoken in de lucht. Handlangers van de duivel zouden op hem af komen. Zo gezegd, zo gedaan. Op het afgesproken nachtelijke uur ging de verliefde dienaar vol verwachting naar de aangeduide plaats, stak de brief in de lucht en riep luidop de hulp in van de duivel. En zie, afgevaardigden van de hellevorst kwamen hem tegemoet en brachten de verliefde knaap met veel genoeg naar hun meester. Deze zat op een hoge troon omringd door goddeloze geesten.

De prins van de duisternis las de brief van de tovenaer en wilde van de smekeling zelf horen dat hij Christus had afgezworen. ‘Geloof je in mij?’ vroeg hij de dienaar, die antwoordde: ‘Ik geloof.’ ‘Zweer je Christus af?’ vervolgde de duivel. ‘Ik zweer Hem af,’ klonk het antwoord.

Ondanks deze dubbele bevestiging, bleef de duivel achterdochtig: de christenen kwamen wel bij hem langs wanneer ze iets nodig hadden, maar zodra hun probleem was opgelost, haastten ze zich terug naar Christus. Daarom eiste hij nu van de dienaar dat deze zijn afkeer van Christus en zijn onderwerping aan de duivel schriftelijk zou bevestigen. ‘Jullie christenen zijn verraderlijke mensen,’ beet hij de jongeman toe. ‘Wanneer jullie iets van mij nodig hebben, dan komen jullie bij mij smeken, maar zodra jullie het gevraagde gekregen hebben, laten jullie mij vallen en keren terug naar Christus. Geef mij daarom een geschreven bewijs van je afwijzing van Christus en van het doopsel en van een aanvaarden van mijn optreden in de wereld. Dan zul je met mij zijn op de dag van het Laatste Oordeel en ik zal je geven wat je vraagt.’

En dat gebeurde. De verliefde jongeman was nu een dienaar van de duivel geworden en de duivel zelf zond als tegenprestatie enkele van zijn medewerkers op pad om ervoor te zorgen dat ook het meisje op haar aanbieder verliefd werd. En met succes! Tot grote ontsteltenis van de vader weigerde de dochter plots in het klooster te treden: haar liefde voor de jonge dienaar was zo groot dat ze met hem wilde trouwen. Als de vader zijn toestemming niet wilde geven, dan zou ze ter plaatse sterven van verdriet. De vader, die niets wist van de duivelse streken, gaf ten einde raad zijn dochter haar zin.

Maar hier eindigt het verhaal niet. Het was kennissen van de familie opgevallen dat de kersverse bruidegom nooit de kerkelijke diensten bijwoonde. Ongerust vroegen ze aan de gelukkige echtgenote: ‘Weet jij dat de man die jij koos, geen christen is?’ Voor hen was het duidelijk dat hij een afvallige was. Ook de bruid voelde nu aan dat er iets niet klopte en ze ging zo fel tekeer tegen haar echtgenoot, dat hij haar alles opbiechtte. De vrouw bleef niet bij de pakken neerzitten en waarschuwde de heilige Basilius, die direct de onverlaat bij zich riep. Toen deze met de woorden van de evangelist Marcus ‘Ik geloof, kom mijn ongeloof te hulp’ zijn berouw en geloof uitschreeuwde, zegende de heilige hem met het kruis. Na enkele dagen in afzondering te heb-

ben doorgebracht, bracht Basilius de gelovigen samen in de kerk om de zondaar terug in het geloof te brengen. De duivel verzette zich daar heftig tegen en zwaaide met de getekende verklaring van de jongeman. De heilige vroeg nu aan alle gelovigen om hun armen naar de hemel uit te strekken en ondertussen het *Kyrie eleison* te zingen. En zie, het geschreven pact met de verklaring van onderwerping aan de duivel dwarrelde uit de hoogte neer in de handen van Basilius, die de tekst verscheurde en de bekeerde zondaar opnieuw met Christus verzoende. Vervolgens ging de echtgenoot, God prijzend en dankend, terug naar zijn vrouw.³

Een ander pact met de duivel maakte in de middeleeuwen nog meer furore. Men leest het in een zesde-eeuwse vertelling over naijver, gekrenkte trots en berouw, waarin naast de duivel, aartsdiaken Theophilus van Adana († ca. 538) en de Moeder Gods de hoofdrol krijgen.⁴ Oorspronkelijk in het Grieks geschreven werd deze legende tot in de vijftiende eeuw in het Latijn en in diverse volkstalen verspreid, in versies van bijvoorbeeld Gautier de Coinci (1177-na 1233), Vincent van Beauvais (ca. 1190–1264), Jacobus de Voragine (ca. 1229–1298), en Jean Miélot († 1472), en in het bekende mirakelstuk *Le miracle de Saint Théophile* (ca. 1263–1264) van de dichter Rutebeuf (1245–1285). Ook in de kunst is de legende aanwezig,⁵ zoals op het timpaan boven het kloosterportaal van de Notre-Dame in Parijs (AFBEELDING 1, KATERN). Daar vinden we het verhaal van Theophilus, zijn pact met de duivel, zijn berouw en beroep op Maria verteld als in een stripverhaal. Binnen in de kerk boven het portaal van de abdij Sainte-Marie te Souillac (AFBEELDING 2), een rustige gemeente in het departement van de Lot,⁶ zien we Theophilus, die met een geschreven verklaring trouw zweert aan de duivel. Ook in het Ingeborg Psalter (einde twaalfde, begin dertiende eeuw) (AFBEELDING 3, KATERN) is op vier kleurrijke taferelen te zien hoe Theophilus een geschreven pact aan de duivel geeft, maar zich daarna in diep berouw richt tot Onze-Lieve-Vrouw.⁷

Wat is hier aan de hand? Een zekere aartsdiaken Theophilus werd door de bevolking tot bisschop verkozen. Hij vond zichzelf evenwel onwaardig voor de functie en wees ze af, maar deze nederige houding bekwam hem slecht. De in zijn plaats benoemde bisschop ontnam hem al zijn functies en de verbolgen Theophilus zon op wraak. Hij bezocht

daarom een Joodse tovenaars die hem op een donkere nacht naar het stedelijke circus bracht, waar hij de duivel kon ontmoeten. In het licht van toortsen troonde deze te midden van een luidruchtig gezelschap. De verongelijkte geestelijke beloofde zijn sinistere gezelschap trouw en verbrak zijn gehechtheid aan God. De overeenkomst werd op papier gezet en naar feodaal gebruik bezegeld met een kus of zoals het klinkt in de veertiende-eeuwse Middelnederlandse versie: ‘doen custe hine, als men es ghewone te manscape, als es te doene.’ Beide partijen gingen vervolgens in de beste verstandhouding uit elkaar.⁸

Vanaf dat ogenblik kreeg Theophilus zijn macht en rijkdom terug, maar zijn schuldig geluk was van korte duur. Hij werd uiteindelijk in het nauw gedreven toen de duivel zijn handlangers op hem afstuurde om zijn ziel op te eisen. Geschrokken door dit duivelse geweld en vol wroeging over zijn misstap, wilde hij af van de afspraak met de duivel. Dit was vlugger gezegd dan gedaan. Er was immers het door hem ondertekende pact dat hem aan Satan bond! Vertwijfeld wendde hij zich daarom tot Maria om hulp. Na een dagenlange tijd van bidden en vasten, verzekerde Onze-Lieve-Vrouw hem dat hij in de schoot van God zou kunnen terugkeren. Daarom ging ze persoonlijk naar de hel om het pact van Satan op te eisen. Vervolgens legde ze het op de borst



2 Theophilus geeft een opgerolde tekst aan de duivel (detail). Benedictijnerabdij Sainte-Marie de Souillac, interieur, in de zestiende eeuw hersamengestelde fragmenten boven het portaal.